

EDIN RADUŠIĆ

DA LI SU BOSANSKI MUSLIMANI TURCI? PERCEPCIJA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH MUSLIMANA 19. STOLJEĆA U BRITANSKOM NOVINSKOM DISKURSU

Sažetak

U radu je analizirana percepcija porijekla i dominantnog identiteta (i pripadanja) bosanskohercegovačkih muslimana u novinama koje su oblikovale javni diskurs u Velikoj Britaniji u 19. stoljeću, posebno u njegovoj drugoj polovini. Fokusrano je promatrana percepcija identiteta muslimana u osmanskoj Bosni u odnosu prema “svim Turcima” (kao i etničkim Turcima), na jednoj strani, te u odnosu prema bosanskohercegovačkom hrišćanskom stanovništvu na drugoj. U vezi s tim propitivano je da li su bosanskohercegovački muslimani predstavljeni kao jedinstvena socijalna grupa, vladajuća kasta – po modelu stereotipno ocrtavane strukture osmanskog društva: Turci su spahije, age, begovi, a raja / čifčije samo hrišćani – ili je navedena zajednica predstavljana kao strukturirana zajednica u koju su uključeni i gornji i donji socijalno-ekonomski slojevi. Pokušalo se odgovoriti i na pitanje, koliko je to bilo moguće, kako je prikazan odnos bosanskohercegovačkih muslimana prema modernim vrijednostima evropskog humanizma 19. stoljeća (poštivanje života, slobode, jednakosti), koji su, zahtijevani od evropskih sila, s manje ili više uspjeha implementirani osmanskim reformama. Neprihvatanje tih vrijednosti od strane muslimana stavljalo je tu grupu stanovništva na onu negativnu stranu nepremostive linije razdvajanja između civilizacije i barbarstva. Posredno, članak nudi i odgovor na pitanje da li je humanizam u Velikoj Britaniji 19. stoljeća dosegao univerzalnu razinu ili je ostao ograničen samo na one koji su smatrani svojima (evropski kršćani?).

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, muslimani, hrišćani, Osmansko carstvo, Velika Britanija, britanska štampa

Uvod

Kao osnovni izvor za apsolviranje teme poslužile su mi tiražne i utjecajne londonske novine *The Times*, *The Daily News*, *The Pall Mall Gazette*,¹ koje su se Bosnom i Hercegovinom i bosanskohercegovačkim muslimanima znatno češće bavile u toku istočne krize od 1875. do 1878. godine kada je došlo do značajno pojačanog interesiranja britanske javnosti za dešavanja u ovoj najjisturenijoj osmanskoj pokrajini u Evropi. Navedene novine su odabrane kao prihvaćeni reprezenti tri pristupa javnim pitanjima u Velikoj Britaniji. Veoma utjecajni *The Times*, koji je 1870. godine imao tiraž od 65.000 primjeraka, vodio se parolom da je njihov cilj da informiraju čitaoca, a ne da interpretiraju događaje i pojave. Međutim, to nije uvijek bilo tako, naročito u odnosu prema “istočnim poslovima”, budući da list nije konstantno podržavao ni konzervativne niti liberalne britanske poglede, već je lavi-
rao između njih. *The Daily News* su bile veoma tiražne novine (1870. imale su tiraž od 90.000) i najutjecajniji reprezent liberalnih pogleda na istočno pitanje. Ove novine u istočnoj krizi 1875–78. godine bivaju preplavljene antiturskim tekstovima i stavovima. *The Pall Mall Gazette*, ne toliko tiražne, ali veoma utjecajne novine, “pisane od gospode za gospodu”, važile su za nezavisne novine, ali su u istočnom pitanju bile reprezent konzervativnih, više antiruskih nego antiturskih pogleda. *The Morning Post* (konzervativne novine) i *The Manchester Guardian* (liberalne novine) uzeti su kao primjeri izdvojeni između brojnih listova koji su se također u velikoj mjeri interesirali za “istočna pitanja” pa su samim tim donosili i tekstove o Bosni i bosanskim muslimanima 19. stoljeća. U takvim tekstovima su se nalazili i odgovori na pitanja postavljena u ovom radu.

Treba naglasiti, iako se u radu ne bavim neposredno utjecajem dominantnog javnog mišljenja o Bosni, bosanskim muslimanima i hrišćanima na britansku politiku u istočnom i bosanskom pitanju,² da taj utjecaj nije

¹ Ova tri lista je, koristeći rezultate ranijih istraživanja, Kaylene A. G. Long u svojoj disertaciji prepoznala kao važne predstavnike engleskih novinskih diskursa. Kaylene Ann Gebert Long, *A Rhetorical Analysis of the 1876 Bulgarian Atrocities Agitation in England: A Study of Victorian Argument*, (PHD), Indiana University, 1980, 58-60.

² Taj utjecaj sam detaljno predstavio i analizirao u knjizi *Bosnian Horrors*. Edin Radušić, “*Bosnian horrors*”: antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove

bio mali i da su pojedinci i institucije koji su bili odgovorni za britansku vanjsku politiku ozbiljno vodili računa o stavovima javnosti prema važnim vanjskopolitičkim pitanjima.³ Na primjer, britanska javnost je značajno utjecala na promjenu britanske istočne politike u istočnoj krizi od druge polovine 1876. godine,⁴ što je u konačnici raskršilo put davanju mandata Austro-Ugarskoj na Berlinskom kongresu da okupira Bosnu i Hercegovinu i njome upravlja.

Za bolje razumijevanje mog pristupa temi rada treba istaći da ja nisam utvrđivao ni istraživao informatore niti izvore informacija onih osoba koje su pisale i objavljivale tekstove o Bosni, stanju u njoj, identitetima i karakteru tamošnjeg stanovništva ili o odnosima između muslimana i hrišćana u toj osmanskoj pokrajini u Evropi. Počesto bi to bilo nemoguće i otkriti. Na primjer, nemoguće je pouzdano utvrditi ko informira *The Timesovog* dopisnika iz Pariza kada on 1861. donosi brojne informacije o svim spomenutim aspektima u vezi sa Bosnom, kao i o identitetu i

političke posljedice 1875–1878, Studije za historiju BiH, knj. 5, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2019. Nedavno je objavljena vrijedna knjiga o kraju osmanske vlasti u Bosni dobrog poznavaoaca bosanskohercegovačke historije 19. stoljeća Hannesa Granditsa. Tema je postavljena u kontekst suprotnosti i saradnje evropskih imperijalnih sila, uz dužnu pažnju posvećenu društvenim i političkim kretanjima na lokalnom i regionalnom nivou. Hannes Grandits, *The End of Ottoman Rule in Bosnia. Conflicting Agencies and Imperial Appropriations*, Routledge, London, 2021.

³ O odnosu britanskog ministarstva vanjskih poslova i javnog mišljenja u istočnoj krizi vidi Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875–1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979, 176-189. Vidi poglavlja “The Freedom of the Press: Journalists, Editors, Owners, Politicians in Edwardian Britain” i “Public Opinion, the Press, and the Pressure Groups” u: *Politicians, Diplomacy and War in Modern British History*, ed. Keith Robbins, The Hambledon Press, London – Rio Grande, 1994, 85-100, 125-148. Uopće za pitanje propagandne moći štampe u 19. stoljeću preporučujem Philip M. Taylor, *Munition of the Mind. A history of propaganda from the anciant world to the present day*, Manchester University Press, Third Edition, Manchester – New York, 2003, 158-173.

⁴ Britanski premijer Disraeli je sredinom oktobra 1876. godine priznao da je antiturska agitacija u njegovoj zemlji promijenila pozitivan stav javnog mnijenja prema Osman-skom carstvu (“It had ‘changed the bent of opinion in England as regards Turkey’”), što je značajno utjecalo i na promjene britanske istočne politike. R. Millman, *Britain and the Eastern Question 1875–1878*, 190. Utjecaj antiturskih narativa o “Turcima” i Bosni na rješavanje bosanskog pitanja u istočnoj krizi vidi u E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 183-202.

strukturi bosanskomuslimanske zajednice, te ima veoma čvrsto izgrađen stav o svim tim pitanjima.⁵ Ali, u krajnjoj liniji, to nije ni bio cilj mog istraživanja – najvažnije mi je bilo da utvrdim kakve su informacije i stavovi o bosanskim muslimanima cirkulirali u utjecajnim engleskim glasilima te kakva je dominantna slika kreirana o njima. Posebno su mi bili važni često ponavljani stavovi i mišljenja u analiziranoj štampi. Radi ispravnog razumijevanja ograničenja dometa zaključaka koje će ponuditi ovaj rad, treba naglasiti da je interes za Bosnu bio mnogo snažniji u vremenima kriza, od početka Prvog srpskog ustanka 1804. do Berlinskog kongresa 1878. godine, pa je u vezi s tim i broj informacija za temu rada u takvim razdobljima znatno brojniji. Pogotovo je to primjetno u periodu istočne krize 1875–78. Tako je najviše tekstova o Bosni i bosanskim muslimanima nastajalo u vrijeme pojave nasilja koje je pratilo ustaničke aktivnosti i gušenje ustanka. To je utjecalo na negativnu percepciju učesnika u tim aktivnostima, a samim time i bosanskih muslimana, koji su u ogromnoj većini bili sastavni dio vladinih antiustaničkih snaga.

Treba istaći da se nominacije kojima se označavaju bosanski muslimani najčešće koriste u funkciji da ukažu na to o kome se radi, vrlo rijetko su praćene opaskama o njihovom identitetu i karakteru, a još rjeđe se autori tekstova detaljnije bave odgovorima na pitanja koja sam ja postavljao analiziranim izvorima: kako su percipirani porijeklo, identitet, karakter i (socijalna) struktura bosanskohercegovačke muslimanske zajednice? Ipak, u širokom vremenskom rasponu (1800–1878) ima i takvih napisa. Oni su mi bili najkorisniji, pa su time postali poseban predmet mog interesiranja i analize. Ni samo spomenute nominacije (uz opaske ili bez njih) nisu bile beskorisne za temu rada – one govore o trendovima opisivanja drugoga (konkretno muslimana) u evropskom kršćanskom civilizacijskom krugu, ili bar u Velikoj Britaniji. Pored toga, predstavljani ili analizirani kontekst nominiranja bosanskih muslimana mogao je oblikovati javno mišljenje o njima.

Sva navedena ograničenja upućuju na oprez pri donošenju (i prihvatanju) zaključaka iz tematskog okvira rada pa sam zbog toga težio prepoznavanju tendencija, a ne donošenju čvrstih zaključaka.

⁵ *The Times*, April 4, 1861, 10.

Porijeklo i primarni identitet bosanskohercegovačkih muslimana

Analiza tekstova u odabranim primjerima engleske štampe pokazuje da autori tekstova i urednici novina u britanskom javnom prostoru bosanskohercegovačke muslimane najčešće prepoznaju kao muslimane domaćeg slavenskog porijekla, uz često isticanje da je islamsko stanovništvo Bosne skoro potpuno domaće starosjedilačko stanovništvo slavenske narodnosti (“the Bosnian Moslems are almost a purely Slavonic and indigenous race”)⁶ i da u toj zemlji živi neznatan broj Osmanlija.⁷ Rjeđe se navodi da je bosanskohercegovačko muslimansko stanovništvo srpskog porijekla,⁸ s napomenom da su u većini takvih tekstova predmet interesiranja autora gornji slojevi te zajednice, begovi, spahije i age (“aristocracy of Servian origin”).⁹ Ima slučajeva da se o bosanskohercegovačkim musli-

⁶ “...Mr. Freeman ignores the case of the Bosnian Moslems, who, to the number of nearly half a million, are almost a purely Slavonic and indigenous race.” *The Manchester Guardian*, November 1, 1876, 7. Indikativni su i sljedeći primjeri. Bacanje kamena s ramena kao i neke druge igre i običaji bosanskih muslimana su naslijeđe, kako piše u *The Manchester Guardianu*, od njihovih starih slavenskih običaja. “...the same among even the grave Mahometans of Bosnia, who have inherited this along with many of their Slavonic customs.” *The Manchester Guardian*, May 28, 1877, 5. “...other Slavonic nations settled to the south of the Danube, founded the independent states of Bulgaria, Croatia, and Bosnia.” *The Morning Chronicle*, June 8, 1847, 5; “The gentry of this province (Bosnia, E. R.) are known to be Turks, or ... Slavonians who adopted Turkish habits and the Mahommedan religion.” *The Pall Mall Gazette*, April 7, 1877, 12. Vidi i primjere u: *The Morning Post*, December 31, 1849, 5; *The Pall Mall Gazette*, November 19, 1866, 10; *The Pall Mall Gazette*, July 10, 1876, 11.

⁷ Navodim karakterističan primjer iz *The Timesa*. “...as there are really very few Ottoman residents in Bosnia, the Moslem population being principally of Slavonic origin.” *The Times*, June 5, 1877, 8.

⁸ “...but other provinces of Bosnia and Herzegovina were inhabited by people of the Servian race, just as much as Servia itself” (Iz Gladstonovog govora u Chesteru), *The Daily News*, January 17, 1877, 6.

⁹ *The Times*, April 3, 1861, 10. Navodim još dva primjera. “The Begs and Sipahis – who, like the Rayahs, are of Servian origin, are full of vigour and martial fire, as the inhabitants of the military frontier, but too well known.” *The Times*, November 1, 1858, 8. “The land is almost entirely in the hands of the Moslems. The ‘beys’ are a feudal aristocracy

mana istovremeno govori kao o potomcima prevjernika iz šire slavenske i uže srpske zajednice.¹⁰ U jednom slučaju (ne mora značiti da je i jedini) naišao sam na direktno vezivanje bosanskohercegovačkih muslimana za bosanske bogumile. U tom se tekstu, objavljenom u *The Timesu*, bogumilskim porijeklom domaćih muslimana tumači i njihova mržnja, kako piše autor teksta, prema raji istočne i zapadne crkve, nastala kao svojevrtni revanšizam za netoleranciju katoličanstva prema njihovim precima – bosanskim srednjovjekovnim bogumilima.¹¹ Najčešće se podrazumijeva, ali ima primjera u kojima se i naglašava, kršćanstvo predaka bosanskohercegovačkih muslimana kao njihov tadašnji primarni identitet.¹² U više tekstova se podvlači isto porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana i hrišćana,¹³ a ni u jednom slučaju nisam pronašao tekst u kojem bi se porijeklo bosanskih muslimana vezivalo za etničke Turke. Često se naglašava da bosanskohercegovački muslimani nisu turske narodnosti¹⁴ te povremeno da stanovništvo Bosne čine slavenski kršćani, slavenski muslimani i

of Slavonic origin but Mahometan faith dating from the 15th century.” *The Manchester Guardian*, April 7, 1876, 7.

¹⁰ *The Times*, February 16, 1877, 3.

¹¹ “For ‘the renegaded Bogumils have inherited the hatred they (muslimani, E. R.) bear to the Christian Rayah both of the Eastern and Romish Churches.’” *The Times*, August 24, 1876, 10.

¹² “I have got my old rolls and patents of nobility given my forefathers by our Christian kings, and I shall be a beg still.” *The Manchester Guardian*, December 5, 1877, 5.

¹³ “It (Serbia) has driven the Mussulam’s from its own territory. Is it so unnatural that it (Srbia) should wish to rid its own biethren(?) of Bosnia of the Mussulman’s presence?” *The Manchester Guardian*, July 24, 1876, 6. “Both (Bosnian) lords and serfs are of Slavonic origin...” *The Manchester Guardian*, September 1, 1875, 5. “The Orthodox Bosniak is, according to them, far more brutal and degraded than his Mahomedan kinsmen.” (Od dopisnika iz Beča), *The Times*, September 28, 1875, 10. “The Hatred between the Mussulman Bosnians of Slavonic descent and their kinsfolk, the genuine, unconverted Rayahs, has, he shows, deepened the bitterness of the feud between the creeds.” *The Times*, August 1, 1876, 4.

¹⁴ “In Bosnia there existed a Slavonic race; the landed proprietors were not of the old Turkish race.” *The Daily News*, March 17, 1863, 3. “The Osmanli Turks by birth and religion ... The Bosnian Turks, on the contrary, who are of Slavonian origin, disdain these strange guests, and murmur at the protection which has been granted them.” *The Morning Post*, December 31, 1849, 5. Vidi i: *The Times*, November 11, 1873, 5.

carigradski Turci.¹⁵ Prema jednom novinskom napisu (ne jedinom) “prave Turke” – Osmanlije Bošnjaci muslimani su smatrali skoro nevjernicima, “kaurima”.¹⁶ Prenošeni su i neki tekstovi koji su slali poruku o privremenosti postojanja islamske vjere u osmanskim slavenskim zemljama na Balkanu. Tako bi se mogle tumačiti izjave srpskog kneza Milana 1876. godine, izrečene u razgovoru s dopisnikom *The Daily Newsa*, koje je ovaj list široko prenio. Knez Milan je u tom intervjuu isticao kako Bosanci, Srbijanci i Hercegovci imaju istovjetne karakteristike, iste običaje, porijeklo i hrišćansku vjeru.¹⁷

Postavlja se onda pitanje, s obzirom na prihvaćeno slavensko (evropsko) netursko porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana,¹⁸ na koji način su u britanskom novinskom diskursu prikazivani primarni identitet bosanskohercegovačkih muslimana 19. stoljeća, koja su to njihova tadašnja osnovna obilježja i šta je to u njihovom karakteru što ih razdvaja od “krvne braće” hrišćana i veže za osmansku vlast te ih, što je posebno važno za temu rada, odvaja od (evropske) civilizacije i smješta među barbare? Nakon što sam rekonstruirao nazive za imenovanje bosanskohercegovačkih muslimana, tražio sam odgovor na pitanje da li u britanskim novinskim narativima muslimani pripadaju ili ne pripadaju civilizaciji. U traženju tog odgovora pošao sam od predočenih razloga evropskih pravnika kasnog 19. stoljeća, zbog kojih je Osmansko carstvo bilo isključeno iz porodice civiliziranih nacija: despotizam, islam, poligamija, ropstvo, korumpirana i neučinkovita državna mašinerija, nesposobnost promjene pravnog postupka

¹⁵ “The population of Bosnia is still governed by Turkish Pashas, and consists of Slavic Christians, Slavic Mohammedans, and Constantinople Turks.” *The Daily News*, November 28, 1853, 5.

¹⁶ “The Osmanli, properli speaking – i.e., the Mussulman – of the Southern Provinces is almost a Giaour in the eyes of the Bosniak.” *The Times*, February 16, 1877, 3.

¹⁷ “He (knez Milan) dilated with much animation on the unity of the Servian peoples. The Bosnians, the Servians, the Herzegovinians had all identical characteristics, the same customs, origin, and Christian faith.” *The Daily News*, July 17, 1876, 5.

¹⁸ U radu o bošnjačkom identitetu u 19. stoljeću raspravljao sam o pitanju utjecaja percepcije identiteta bosanskohercegovačkih muslimana na odlučivanje o njihovoj sudbini u drugoj polovini 19. stoljeća. Edin Radušić, “Bošnjački identitet u 19. stoljeću (značaj percipiranja slavenskog evropskog identiteta Bošnjaka muslimana za njihov opstanak u 19. stoljeću)”, *Bošnjačka pismohrana*, br. 34–35, sv. 11, Zagreb, 2012, 153–164.

i nespremnost ili nesposobnost za promjenu.¹⁹ Potom sam iz navedenih razloga izdvojio one koji su više društveni i mogu se primijeniti i na domaće muslimane u osmanskoj Bosni. Među njima se pripadanje islamu, u bosanskohercegovačkom slučaju tačnije napuštanje kršćanstva i prihvatanje islama, nametnulo kao pogodno mjesto za propitivanje percepcije (ne)pripadanja bosanskohercegovačkih muslimana (evropskoj) civilizaciji. Zanimljivo je, i malo iznenađujuće, da analizirani tekstovi o bosanskohercegovačkim muslimanima uopće ne govore o poligamiji pa samim tim tu pojavu ne možemo definirati kao korišteni argument za percipiranje te grupe kao evropskog *drugog*. Ostali navođeni razlozi nepripadanja Osmanskog carstva civilizaciji, a koji se više tiču osmanske državne ideje i državnog sistema, mogu se odnositi samo na elitu bosanskohercegovačkih muslimana koja je držala vlast u Bosni ili imala učešća u državnoj upravi i poslovima u vezi s državnom administracijom. Nevladajućem sloju bosanskohercegovačke muslimanske zajednice mogao je biti uzet kao grijeh, koji ih isključuje iz civilizacije, lojalnost sultanu i podrška osmanskoj neciviliziranoj vladi koja ugnjetava evropske hrišćane. Pri tome se postavlja važno pitanje da li je bosanskomuslimanska zajednica prikazivana kao strukturirana zajednica u svojoj svojoj kompleksnosti i sa svim nijansama socijalnog položaja, ekonomske i političke (ne)moći, bogatstva i siromaštva ili su bosanskohercegovački muslimani dominantno pojednostavljeno predstavljeni kao klasa koja vlada nad hrišćanima i ugnjetava ih, s fokusom na socijalno-ekonomski gornji sloj ove zajednice. Kao dodatak tome učinilo mi se važnim ispitati kako su predstavljeni karakter i ljudske osobine (ljudskost) muslimana u Bosni, što je također gradilo sliku o (ne)pripadanju domaćih muslimana civilizaciji.

Za imenovanje bosanskohercegovačkih muslimana u analiziranoj štampi koriste se različiti nazivi u kojima se u pozadini najčešće nalazi i dominira vjerski identitet²⁰ (muslimani, muhamedanci, Turci), čak i onda

¹⁹ Davide Rodogno, *Against Massacre, Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914. The Emergence of a European Concept and International Practice*, Princeton University Press, Princeton – Oxford, 2012, 36-37.

²⁰ U analiziranim novinama nailazi se i na mišljenja da su u vjerskom pogledu muslimani čak veći "Turci" nego i pravi Turci Osmanlije. "...Slavonic Mahometan in Bosnia is often more Turkish than the Ottomans themselves" *The Daily News*, May 16, 1878, 6.

kada se to ne može doslovno iščitati iz korištenog naziva. To se posebno odnosi na korištenje naziva Turci (i njegove bosanske varijacije bosanski Turci, Turci Bošnjaci), koji se u dugom 19. stoljeću često koristio za označavanje svih muslimana Osmanskog carstva, a nikako, zasigurno ne u bosanskom slučaju, za obilježavanje narodnosti te grupe stanovništva.²¹

Pored toga ima i slučajeva kada sâm naziv i kontekst u kojem se on koristi govore o prepoznavanom zemaljskom ili narodnosnom identitetu, samostalno ili u kombinaciji s vjerskim identitetom te grupe bosanskohercegovačkog stanovništva (Bošnjaci, rjeđe Bosanci, Bošnjaci muslimani, Bosanski muslimani, Slaveni/ski muslimani). Kao nazive kojim se označava bosanskohercegovačko muslimansko stanovništvo ili njegov dio susrećemo *Turks*,²² *Turks in Bosnia*,²³ *Bosnian Turks*,²⁴

²¹ "We are dependent upon the statements received from the population for all our information as to the acts of Turks and Insurgents there. I use the word 'Turk' in a representative sense, as there are really ... in Bosnia, the Moslem population being principally of a Slavonic origin." *The Times*, June 5, 1877, 8.

²² Kao primjere iz brojnih pominjanja ove vrste navodim nekoliko njih. "The former Bey of Shabatz had collected this army in Bosnia, with the view of diverting the Servians from the siege of Belgrade; and the commander of the Servians at Shabatz, in pursuance of the orders he had received, permitted the Turks to pass the Drin without opposition." *The Times*, September 18, 1804, 3. "...the state of things in the Herzegovina and Bosnia, where the Christians are constantly exposed to the persecutions of the Turks." *The Morning Post*, December 30, 1852, 5. "The imperial commissioner of the Porte in Bosnia has published a firman, according to which the Christians are to have the same rights as the Turks." *The Daily News*, February 18, 1853, 5. Vidi korištenje naziva *Turks* u istom značenju i u *The Times*, September 12, 1834, 2.

²³ Upućujem na neka takva mjesta kako bih pokazao korištenje ovog naziva u dugom vremenskom periodu u svim analiziranim novinama. "The Turks in Bosnia believe themselves that peace is not far distant." *The Times*, February 18, 1811, 3. "...the numbers of Turks into Bosnia..." *The Times*, September 12, 1834, 2; *The Times*, March 19, 1806, 1; *The Morning Post*, February 23, 1807, 4; *The Daily News*, February 23, 1853, 5; *The Times*, March 20, 1854, 10; *The Morning Post*, March 20, 1854, 3; *The Times*, April 4, 1857, 10; *The Daily News*, September 27, 1875, 5; *The Manchester Guardian*, December 28, 1875, 6; *The Times*, May 2, 1876, 10; *The Daily News*, July 1, 1876, 5; *The Pall Mall Gazette*, July 1, 1876, 6; *The Manchester Guardian*, July 1, 1876, 8; *The Manchester Guardian*, March 9, 1877, 5; *The Daily News*, March 24, 1877, 1; *The Times*, August 22, 1878, 3.

²⁴ Upućujem na neka takva mjesta kako bih pokazao korištenje ovog naziva u dugom vremenskom periodu u svim analiziranim novinama. *The Morning Post*, March 31, 1806,

*Mussulmans*²⁵, *Bosnian Mussulmans*,²⁶ *Moslems* (in Bosnia),²⁷ *Mohammedans* (*Mahommedans*, *Mohametans*, *Mohamedans*),²⁸ a zatim rjeđe *Bosniak Mussulmans*,²⁹ *Bosniak Turks*³⁰ ili samo *Bosniaks* (češće za bosanske

3; *The Times*, October 10, 1811, 2; *The Morning Post*, December 31, 1849, 5; *The Daily News*, February 8, 1853, 5; *The Manchester Guardian*, February 9, 1853, 2; *The Daily News*, November 28, 1853, 5; *The Times*, February 13, 1854, 7; *The Times*, November 17, 1856, 9; *The Daily News*, July 29, 1858, 5; *The Daily News*, August 28, 1875, 6; *The Manchester Guardian*, July 20, 1877, 5; *The Times*, July 5, 1878, 5.

²⁵ Upućujem na neka takva mjesta kako bih pokazao korištenje ovog naziva u dugom vremenskom periodu u svim analiziranim novinama. *The Morning Post*, October 4, 1821, 4; *The Times*, August 19, 1828, 2; *The Morning Post*, October 17, 1829, 4; *The Times*, November 11, 1829, 2; *The Times*, July 18, 1853, 2; *The Manchester Guardian*, May 15, 1865, 3; *The Pall Mall Gazette*, June 14, 1866, 2; *The Times*, April 1, 1867, 9; *The Morning Post*, August 24, 1867, 3, kao i na drugim brojnim mjestima u analiziranoj štampi.

²⁶ Upućujem na neka takva mjesta kako bih pokazao korištenje ovog naziva u dugom vremenskom periodu u svim analiziranim novinama. *The Morning Post*, January 25, 1853, 5; *The Times*, January 27, 1853, 5; *The Times*, 27 January 1853, 5; *The Times*, July 16, 1858, 10; *The Pall Mall Gazette*, September 9, 1875, 8; *The Daily News*, April 25, 1876, 5; *The Morning Post*, September 18, 1876, 6; *The Times*, September 26, 1876, 3; *The Daily News*, February 17, 1877, 5; *The Manchester Guardian*, April 2, 1877, 8; *The Morning Post*, August 7, 1878, 4, kao i na drugim brojnim mjestima u analiziranoj štampi.

²⁷ Upućujem na neka takva mjesta kako bih pokazao korištenje ovog naziva u dugom vremenskom periodu u svim analiziranim novinama. "The Moslems in Bosnia are making great preparations for defence..." *The Manchester Guardian*, December 4, 1877, 5; *The Morning Post*, August 7, 1829, 4; *The Times*, September 6, 1843, 5; *The Daily News*, December 4, 1846, 2; *The Times*, May 9, 1856, 7; *The Times*, June 5, 1877, 8; *The Pall Mall Gazette*, August 10, 1878, 4.

²⁸ Upućujem na neka takva mjesta kako bih pokazao korištenje ovog naziva u dugom vremenskom periodu u svim analiziranim novinama. *The Morning Post*, August 13, 1847, 6; *The Morning Post*, May 19, 1854, 5; *The Daily News*, June 23, 1860, 4; *The Pall Mall Gazette*, August 19, 1875, 5; *The Daily News*, August 30, 1875, 5; *The Manchester Guardian*, November 15, 1875, 8; *The Manchester Guardian*, June 5, 1876, 6; *The Times*, March 18, 1878, 5, kao i na drugim brojnim mjestima.

²⁹ "The power of the Bosniac Mussulmans of the higher order...". *The Times*, August 24, 1876, 10. Vidi i: *The Morning Post*, May 30, 1863, 2; *The Daily News*, May 30, 1863, 2.

³⁰ Zbog svog konteksta zanimljiv je sljedeći slučaj korištenja naziva *Bosniak Turks* za bosanskohercegovačke muslimane. "The notorious Hassan Aga Pichky is said to have declared that he will put to the sword the families and burn the property of all the *Bosniak Turks* on the left bank of the Una, who obey the commands of the Vizier and join the army that he has already assembled on the Dwina." *The Morning Post*, September 5, 1828, 4.

muslimane nego za sve slavenske stanovnike Bosne i Hercegovine),³¹ *Bosnian Moslems*³² te izuzetno rijetko *Slavic (Slav, Slovenian) Mussulmans*.³³ Treba naglasiti da je teško dati precizne brojeve pri pominjanju naziva za bosanskohercegovačke muslimane u različitim oblicima, jer se nekada korištene nominacije ne odnose samo na bosanskohercegovačke muslimane već i na sve muslimanske nosioce osmanske vlasti u Bosni. Ipak se sigurno može reći da se radi o čestom korištenju tih nominacija za bosanskomuslimansku zajednicu u analiziranom razdoblju – prvonavedenih više stotina puta, a posljednjih više desetina puta. Zbog svih ograničenja jedino možemo prepoznavati, ali opet uz značajnu rezervu, tendencije korištenja pojedinih nominacija te s velikom dozom opreza zaključivati o motivima njihovog korištenja.

Isticanje slavenskog porijekla domaćih muslimana moglo je tu grupu stanovništva isključiti iz “Turaka”, koje bi britanski liberali rado prognali u Aziju, tamo odakle su došli, a tu ideju reducirati na osmansku vlast i nje-ne predstavnike u Bosni (i općenito u “Evropskoj Turskoj”).³⁴ Takav odnos

³¹ Upućujem na neka takva mjesta kako bih pokazao korištenje ovog naziva u dugom vremenskom periodu u svim analiziranim novinama. *The Morning Post*, August 3, 1830, 3; *The Daily News*, April 19, 1851, 4; *The Daily News*, March 9, 1858, 2; *The Morning Post*, May 30, 1863, 2; *The Pall Mall Gazette*, October 23, 1866, 9; *The Times*, September 28, 1875, 10; *The Times*, November 13, 1875, 12; *The Manchester Guardian*, July 6, 1876, 6; *The Daily News*, December 7, 1876, 2; *The Pall Mall Gazette*, June 29, 1878, 2. Izdvajam primjer: “A Turkish employe of 20 years’s standing, and always in Bosnia and Herzegovina, a man of prominent ability, confirms the general opinion as to the peaceful disposition of the Bosniaks, whether Christian or Mussulman.” (Od specijalnog dopisnika iz Dubrovnika), *The Times*, January 5, 1876, 6.

³² Upućujem na neka takva mjesta kako bih pokazao korištenje ovog naziva u dugom vremenskom periodu u svim analiziranim novinama. *The Daily News*, November 17, 1875, 4; *The Manchester Guardian*, November 1, 1876, 7; *The Daily News*, November 23, 1876, 5; *The Manchester Guardian*, October 23, 1875, 8; *The Manchester Guardian*, November 24, 1876, 5; *The Manchester Guardian*, February 28, 1877, 5.

³³ *The Times*, December 15, 1875, 4; *The Manchester Guardian*, July 25, 1878, 6; *The Pall Mall Gazette*, October 9, 1878, 1.

³⁴ Ostalo je nerazjašnjeno da li se ta ideja progona odnosila samo na tursku vlast i turske funkcionere u Evropi ili na sve Turke. Vidi izvorno tumačenje u: William Ewart Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, Lovell, Adam, Wesson and Company, New York – Montreal, 1876. O fenomenu progona muslimana s Balkana i deo-

prema Turcima i Osmanskom carstvu uklapao se u okvire novog koncepta politike, djelimično antiimperijalne, koju su promovirali liberalni i kršćanski mislioci i aktivisti, među kojima je najpoznatiji bio liberalni političar i državnik William E. Gladstone. Taj koncept bio je baziran na principu da se politika mora voditi u duhu onoga što je pravedno i ispravno³⁵ te da takva politika ne šteti britanskim nacionalnim interesima. Time se na britanskoj političkoj sceni nastojala srušiti istočna politika konzervativaca koja je sve do druge polovine 1876. godine insistirala na tome da je britanski nacionalni interes očuvanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva, znači i zadržavanje Bosne pod osmanskom vlašću.³⁶

U vezi s percepcijom pripadanja bosanskohercegovačkih muslimana civilizaciji, važno je raspraviti korištenje neprihvatljivog “ili čak uvredljivog naziva”³⁷ muhamedanci za tu grupu stanovništva. U tekstovima objav-

smanizacije tog prostora napisan je veliki broj knjiga i radova od strane naučnika koji pripadaju različitim akademskim poljima. Zbog ukazivanja na pojavu dehumanizacije islama kao religije i muslimana kao ljudskih bića unutar orijentalističkog političkog diskursa te upute na literaturu koja se time bavi ovdje izdvajam koautorski tekst Hakana Yavuz i Hakana Erdagöza. M. Hakan Yavuz, Hakan Erdagöz, “The Tragedy of the Ottomans: Muslims in the Balkans and Armenians in Anatolia”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 39(3), 2019, 273-281. Posebno izdvajam sljedeći citat: “...the European construction of the Ottomans and Turks as aliens became a blueprint for the ways in which Europeans imagined the Balkans as the gateway to Asia. In turn, this politics of otherization, what Taras calls Islamophobic Orientalism, in the Balkans turned out to be a model emulated and used against the indigenous Balkan Muslims up until the recent Kosovo crisis.” M. H. Yavuz & H. Erdagöz, *The Tragedy of the Ottomans*, 276.

³⁵ Takav Gladstoneov ideološki kurs prenio je *The Times* u septembru 1876. godine. “They are as much attached to British interests as anybody, but their practice is to look for the promotion of British interests in the simple rule of DOING that which is just and right.” *The Times*, September 11, 1876, 10; K. A. G. Long, *A Rhetorical Analysis of the 1876 Bulgarian Atrocities Agitation in England*, 107-108. Detaljnu analizu političke funkcije takvog diskursa vidi i u E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 100-104.

³⁶ *The Times* je u novembru 1876. prenio govor B. Disraelia u osnovi izrečen na tom principu. *The Times*, November 10, 1876, 8. O takvoj britanskoj politici i promjenama takve politike vidi kod David Steele, “Three British Prime Ministers and the Survival of the Ottoman Empire, 1855–1902”, *Middle Eastern Studies*, 50(1), 2014, posebno na stranici 43.

³⁷ Osman Nuri Hadžić, “Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i prophe-ta!”, *Behar*, I, Sarajevo, 1900, 44.

ljenim u pet analiziranih novina, u periodu 1800–1878. godine, koji tretiraju bosanskohercegovačke muslimane ili ih samo pominju, najčešće se koristi naziv muslimani, ali je i naziv muhamedanci korišten veoma često. Ponekad se u istom tekstu koriste oba naziva kao sinonimi. U vezi s tim da se zaključiti da opredjeljenje za favoriziranje jednog od ova dva pojma nije zavisilo od ideološkog opredjeljenja novina. Na primjer, u normativnom *The Timesu* naziv muhamedanci se koristi češće nego u liberalnom anti-turskom *The Daily Newsu*. U *The Timesu* naziv muhamedanci se koristi više od 500 puta, a u liberalnom *The Daily Newsu* 78 puta, dok se naziv muslimani u *The Timesu* koristi skoro 600 puta, a u *The Daily Newsu* skoro 500 puta.³⁸ Teško je reći koliko je bila namjera analiziranih novina da korištenjem nominacije muhamedanci ističu nadmoć kršćanstva nad islamom i dovode u pitanje poslanstvo Muhameda a.s., a muslimanima ispravno vjerovanje u jednog Boga, a koliko je korištenje tog naziva bilo slijeđenje terminologije koja je u evropskom civilizacijskom krugu tog vremena bila uobičajena. Pri tome treba naglasiti da se i u slučajevima kada se nominacija muhamedanac ne koristi isključivo za bosanske muslimane, s obzirom na činjenicu da su u pogledu vjerskog identiteta bosanskohercegovački muslimani smatrani istovjetnim ostalim muslimanima Osmanskog carstva ili svim pripadnicima islama, ona može primijeniti i na njih. Jedino sigurno možemo zaključiti da se za bosanskohercegovačke muslimane koriste nazivi i muslimani i muhamedanci, te da za uredništvo i pisce tekstova u analiziranim novinama, bez obzira na njihovu orijentaciju, nije bilo sporno niti problematično korištenje nominacije muhamedanci. Radi uravnoteženog pogleda na ovo pitanje treba istaći da će zbog dominacije kršćanske Evrope i njihovog diskursa čak i domaći bosanskohercegovački muslimani u vremenu nakon austrougarske okupacije prihvatati i koristiti za sebe naziv muhamedanci kao odgovarajući termin.³⁹

³⁸ <https://www.newspapers.com>, posljednji pristup: 29. 4. 2022.

³⁹ Na primjer, izraz muhamedanac je u svojim tekstovima koristio Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. “Ljubušak ... umjesto naziva musliman upotrebljava naziv muhamedanac, što je tada u terminologiji bliskoj krugovima austrougarske vlasti bilo uobičajeno i popularno.” Enes Karić, “Islamski reformistički pokret kod Bošnjaka“, u: *Islam u Bosni i Hercegovini i Njemačkoj*, urednici Enes Karić, Helmut Wiesmann i Hansjörg Schmid, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2008, 23. U tom smislu zanimljivo je navesti isticanje

“Bosanskomuslimanska (turska) krivica” – prihvatanje islama

U cjelini gledano u vezi s predstavljanjem ključnih karakteristika koje bosanskohercegovačke muslimane razdvajaju od ostalog domaćeg stanovništva, vežu ih za osmansku vlast i odvajaju od evropske civilizacije stoji njihova vjera iz koje je proizišla i njihova socijalna pozicioniranost u osmanskom državnom i društvenom sistemu. Zapadna kršćanska perspektiva novinskog diskursa u Velikoj Britaniji i uvjerenost u nadmoć kršćanstva nad islamom vjerovatno su usloveli i načine tumačenja procesa prihvatanja islama u Bosni, koji su piscima tekstova, između ostalog, bili nužni kako bi britanskom čitaocu objasnili vjersku pripadnost domaćeg bosanskohercegovačkog stanovništva i činjenicu postojanja velikog broja muslimana u “kršćanskoj Evropi”. A vjerska pripadnost je, kako je već istaknuto, u percepciji tvoraca narativa o bosanskohercegovačkim muslimanima bila osnovna odrednica njihovog identiteta. U tom smislu se prihvatanje islama u Bosni, pogotovo bogatijeg i socijalno-politički moćnijeg dijela stanovništva, direktno vezivalo uz njihove težnje za očuvanje ranije posjedovanih privilegija, zemljišnog posjeda i društvenog položaja ili, pak, željom za stjecanje neke od tih beneficija ako ih dotični preobraćenici do tada nisu imali.⁴⁰ Bilo je i narativa koji su uvjerali čitaoca da je novi konvertit iz kršćanstva u islam, pogotovo onaj za kojeg se vjerovalo da je vjeru promijenio iz ovozemaljskih interesa (poput slučaja Omer-paše

neprihvatljivosti naziva muhamedanac za muslimane i prorok za poslanika Muhameda. “Mnogome od čitatelja ‘Behara’ biti će začudan naslov ovog članka, a kad još rekнем da je naziv ‘muhamedanac’ čak i uvredljiv za muslimane, onda će me tek poprieko pogledati...” Osman N. Hadžić, *Muslimani, a ne muhamedanci!*, 44. “Nema sumnje da se je time (nominacijom muhamedanci, primj. E. R.) htjelo zanijekati Islamu značaj revolucije, a Alejhi-selamu božije poslanstvo, i muslimane prikazati kao idolatre.” O. N. Hadžić, *Muslimani, a ne muhamedanci!*, 45.

⁴⁰ “In Bosnia there existed a Slavonic race; the landed proprietors were not of the old Turkish race. At the time of the Turkish conquest they became Mahomedans in order to retain their lands.” *The Daily News*, March 17, 1863, 3. Kao primjer te vrste vidi i u *The Times*, April 3, 1861, 10. i *The Pall Mall Gazette*, July 10, 1876, 11.

Latasa), izazivao gnušanje “ponosnih muslimana”.⁴¹ Istim ovozemaljskim praktičnim motivima se objašnjavalo i prihvatanje islama od strane domaćeg proizvodnog stanovništva.⁴² S druge strane, nikada se prihvatanje islama nije tumačilo vjerskim motivima konvertita. Takav kršćanski diskurs analizirane štampe vjerovatno je uzrokovao često korištenje naziva *otpadnici* (*renegade*) za bosanskohercegovačke muslimane, sa prikrivenim ili otvorenim negodovanjem i neodobravanjem tog postupka.⁴³ Bosanski muslimani, kao mnogobrojna grupa “nasljednika konvertita”, mogli su se, pored direktnih napisa o njima, indirektno pronaći i u karakteriziranju poznatih prevjernika širom Osmanskog carstva. Plastičan je stav izrečen prema osmanskom generalu i predstavniku te države na Berlinskom kongresu Mehmedu Aliju, inače njemačkog kršćanskog porijekla, da mu se zbog izdaje kršćanstva ne može iskazati poštovanje i pored njegovih drugih pozitivnih karakteristika.⁴⁴ U jednom, pripadanje islamu muslimane je u dominantnom narativu britanskih novina činilo evropskim *drugim* i otežavalo / onemogućavalo pripadanje (evropskoj) civilizaciji.

⁴¹ “In the times of Moslem fanaticism a price was set upon a apostacy; but though the pretended convert was rewarded for abandoning the faith of Christ, he was always held in loathing by proud-minded Mahommedan, who was well aware of the baseness which had led the renegade to a change of faith.” *The Times*, October 20, 1849, 6.

⁴² Navodim karakteristične primjere u tom smislu. “They (Bosnian Christians, E. R.) became, therefore, the serfs not only to nobles, Serbs like themselves, and, like themselves, Christians just before, but also of the common people, their equals, who renounced their religion to reap the advantages attaching to the faith of Islam, or to preserve those which they would lose in remaining Christians.” *The Times*, February 16, 1877, 3.

⁴³ “The actual Mahommedan population of Bosnia ... are the descendants of these renegade Slavonian Christians...” *The Pall Mall Gazette*, July 10, 1876, 11. “Omer Pasha, the commander of the late expedition in Bosnia, ... composed in great part of Polish and Hungarian officers, refugees, and, like Omer himself, renegades.” *The Daily News*, June 21, 1852, 5. Slično o Omer-paši i u *The Times*, January 5, 1847, 6. i *The Times*, February 18, 1853, 6. Vidi korištenje naziva renegade u istom značenju i u: *The Times*, October 20, 1849, 6; *The Times*, October 7, 1876, 10; *The Times*, August 24, 1876, 10; *The Daily News*, November 30, 1877, 3; *The Manchester Guardian*, August 18, 1876, 6; *The Manchester Guardian*, May 14, 1877, 8.

⁴⁴ “It may be impossible to entertain much respect for the renegade German (Mehmed Ali) who has come to this untimely end.” *The Manchester Guardian*, September 10, 1878, 5. Slično u *The Morning Post*, September 11, 1878, 3.

Strukturiranost bosanskohercegovačke muslimanske zajednice

Posebno važno pitanje koje sam postavljao pri analizi novinskih tekstova bilo je percipiranje strukturiranosti bosanskohercegovačke muslimanske zajednice u vremenu kada se na Zapadu pojednostavljeno predstavljala struktura osmanskog društva, čiji je cilj bio snažno ocrtati i razdvojiti dvije grupe stanovništva: Turke i raju – odnosno muslimane i hrišćane, tako brišući svu društvenu kompleksnost i socijalne razlike koje su postojale unutar svake vjerske grupe. Cilj takvih naracija bio je predstaviti društvene odnose u Osmanskom carstvu kao društvo vladajućih Turaka i ugnjetavanih i obespravljenih hrišćana. U tom smislu se može razumijevati i mjestimično predstavljanje bosanskomuslimanske zajednice isključivo kao zajednice muslimanske aristokratije,⁴⁵ iako se stiče dojam da su autori analiziranih tekstova i urednici koji su ih objavljivali u velikoj mjeri znali, povremeno su tako i pisali, da je struktura bosanskohercegovačkog društva, pa i same bosanskomuslimanske zajednice, mnogo kompleksnija od predstavljane u dominantnom diskursu.⁴⁶ Ima i izuzetaka u kojima se izravno tvrdilo da veliku većinu muslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini čini plemstvo, age i begovi. Naprimjer, čitaoci *The Timesa* su 22. oktobra 1862. godine mogli pročitati da su bosanski begovi i spahije većina muslimanskog stanovništva u Bosni,⁴⁷ a 11. novembra 1873. čitaocima istog lista je servirano mišljenje da je u toj osmanskoj pokrajini muslimansko stanovništvo u velikoj mjeri sačinjeno od “bosanskog plemstva”.⁴⁸

⁴⁵ “Mahomedanism in extending to the Slav took, in Bosnia and Herzegovina, an aristocratic character.” *The Times*, February 16, 1877, 3.

⁴⁶ “...the Governor, Mazar Pasha, acting according to orders from his Government, finds himself isolated and in opposition to the Beys and Mahomedan population in general.” *The Times*, March 18, 1878, 5.

⁴⁷ “The Mussulman population consisted mostly of Bey and Spahis, among whom the country had been divided after the conquest...” *The Times*, October 22, 1862, 7.

⁴⁸ “...the Mahometan population, which forms about one-third, and consists in a great measure of the old Bosnian nobles...” *The Times*, November 11, 1873, 12.

Konkretnije, najčešće se bosanski muslimani predstavljaju kao jedinstvena zajednica ili se pominje njihov vladajući sloj, dok su mnogo rjeđi narativi koji govore o strukturiranoj zajednici sa različitim društvenim položajem i stanjem pojedinih slojeva. Najčešće se pripovijeda o bosanskim muslimanima ili bosanskim Turcima koji vladaju nad hrišćanima, pri čemu se ne naglašava da svi bosanski muslimani nisu vladajući sloj, da je većina muslimana proizvodno stanovništvo ili da postoji i muslimanska sirotinja.⁴⁹ Navodim izuzetak od takvog diskursa. U vezi s pokretom Sarajlija za obnovu starih poreskih oslobođenja grada, dopisnik *The Timesa* iz Pariza predstavlja domaću bosanskomuslimansku zajednicu kao strukturiranu zajednicu koja nije sastavljena samo od aga, begova i spahija (vladajućeg sloja) već i od seljaštva. On ističe klasne razlike između muslimanskih zemljoposjednika i muslimanske raje i iznosi mišljenje da oni mrze begove isto kao i raju (zanimljivo je da pojam raja koristi samo za hrišćansko seljaštvo).⁵⁰ Treba istaći da to nije jedini uočeni slučaj takvog narativa, već da ima još tekstova sa sličnom porukom koji govore i o “običnim muslimanima” u Bosni.⁵¹

U cjelini se u vezi s pitanjem strukturiranosti može zaključivati da su kod britanskog čitaoca novinski tekstovi koji govore o društvenim strukturama i društvenim odnosima u Bosni (brojnošću i fokusiranošću) većinom stvarali sliku o bosanskohercegovačkim muslimanima kao jedinstvenoj socijalnoj grupi, vladajućoj kasti, spahijama, agama, begovima i nekim drugim moćnicima, pri čemu tekstovi koji su donosili podatke i mišljenja da se radi o strukturiranoj zajednici u koju su uključeni i gornji i donji društveni slojevi, i zemljoposjednici i seljaci i siromasi, kojih je također bilo u posljednjem stoljeću osmanske vlasti u Bosni, nisu mogli napraviti protutežu stereotipnim narativima.

⁴⁹ “In Bosnia there existed a Slavonic race; the landed proprietors were not of the old Turkish race.” *The Daily News*, March 17, 1863, 3.

⁵⁰ (Od dopisnika iz Pariza), *The Times*, April 3, 1861, 10.

⁵¹ “They (Bosnian Christians, E. R.) became, therefore, the serfs not only to nobles, Serbs like themselves, and, like themselves, Christians just before, but also of the common people, their equals, who renounced their religion to reap the advantages attaching to the faith of Islam, or to preserve those which they would lose in remaining Christians.” *The Times*, February 16, 1877, 3.

Opisi karaktera bosanskohercegovačkih muslimana

Bez obzira na to što je 19. stoljeće period u kome su Osmanlije, ili bar važan dio njihove političke elite, težili državnoj i društvenoj transformaciji prema zapadnom modelu, u britanskom novinskom diskursu dominira negativan imidž *Turaka* i stvara se arhetip orijentalizma po kojem Osmansko carstvo 19. stoljeća može izgraditi društvo koje je samo nešto više od hibridne i degenerativne forme polucivilizacije, a Turci (muslimani Osmanskog carstva) ne mogu doseći razinu koja bi im omogućila ulazak u porodicu civiliziranih naroda.⁵² Kreiran je narativ da Osmanlije ne mogu izgraditi društvo bazirano na principima slobode i jednakosti. Kako su bosanski muslimani uglavnom percipirani kao dio jedinstvene grupe vladajućih *Turaka* u Osmanskom carstvu, ni njihov karakter u narativima britanskih novina nije puno odudarao od općih negativnih karakteriziranja svih *Turaka*. Okrutnost, ugnjetavanje, nasilje i barbarizam se u analiziranim tekstovima predstavljaju kao glavne karakterne crte koje bosanskohercegovačke muslimane isključuju iz evropske civilizacije, pri čemu treba istaći da takav ton nije u svim vremenima niti u svim novinama bio jednako snažan. On je naglašeno snažniji u vremenu ustanka 1875–78. koji je, očekivano, bio razdoblje puno nasilja. Također, treba naglasiti da postoje i pozitivniji opisi nekolicine hrabrijih autora tekstova, koji su najčešće bolje poznavali situaciju i društvene odnose u osmanskoj Bosni.

U opisima karaktera bosanskih muslimana se u nekim slučajevima opisuju svi bosanski muslimani, ali češće njihov gornji društveni sloj (begovi, age, spahije, kapetani). U takvim slučajevima je preuziman model pisanja “austro-slavenskih”, njemačkih i ruskih novina o bosanskim muslimanima, koji je naišao na protivljenje i pojedinih Britanaca koji su ostavili svjedočanstvo o njima u britanskim novinama.⁵³ U negativno obojenim opisima čitaoci su mogli pročitati da su bosanskohercegovački muslima-

⁵² Edhem Eldem, “The Ottoman Empire and Orientalism: An Awkward Relationship” u: *After Orientalism: Critical Perspectives on Western Agency and Eastern Re-appropriations*, eds. J. C. Vatin, F. Pouillon, Brill, Leiden, 2011, 81.

⁵³ “The Bosniac Spahi ... is by no means the cruel, bloodthirsty monster that the German journals paint him.” *The Times*, May 19, 1858, 9.

ni zbog prihvatanja islama, pripadanja gornjoj političkoj klasi i miješanja s Turcima i drugim islamiziranim narodima Osmanskog carstva stekli osobine i karakter koji ih čini znatno različitim od domaćeg slavenskog seljaštva. Na više mjesta susrećemo se s mišljenjem da oni u velikoj mjeri posjeduju vrline koje proizilaze iz njihovog privilegiranog društvenog položaja, dok su bosanski hrišćani sticali karakteristike koje su proizilazile iz njihovog podređenog položaja. Zadnje spomenuta ocjena karaktera bosanskohercegovačkih muslimana posebno se odnosi na plemstvo.⁵⁴

Kao važna karakterna crta bosanskohercegovačkih muslimana u prikazima britanskih novina ističe se fanatizam. Na primjer, autor teksta iz *The Timesa* iz maja 1858. godine, opisujući bosanskog spahiju, govori da je on ljut i strastven; fanatičan, nemaran prema vlastitom životu, ravnodušan prema životu drugih.⁵⁵ Slične opise “fanatičnih bosanskih muslimana”, ne samo spahija, aga i begova, nalazimo na više mjesta.⁵⁶ Nasilništvo bosanskohercegovačkih muslimana (prema hrišćanima) navodi se kao njihova osobina u cijelom analiziranom razdoblju (1800–1878), bez ikakve razlike da li se radi o periodu prije reformi ili nakon njihovog proglašenja. Time se pokazivalo, negdje i naglašavalo, da su reforme samo “mrtvo slovo na papiru”⁵⁷ i da one neće Osmansko carstvo niti muslimane te države približiti vrijednostima evropske civilizacije. Navođenje slučajeva rušenja crka-

⁵⁴ Često se ističu suprotstavljene pozicije domaćeg muslimanskog plemstva, posjednika i hrišćana koji obrađuju njihovu zemlju. “...the property of the Christians, anyhow, acquired, is lawful gain to the Moslems.” *The Daily News*, December 4, 1846, 2. Kao primjere vidi i: *The Times*, May 19, 1858, 9; *The Morning Post*, August 10, 1875, 5; *The Times*, March 18, 1878, 5.

⁵⁵ “The Bosniac Spahi is hot-tempered and passionate; careless of his own life, he is indifferent about that of others...” *The Times*, May 19, 1858, 9.

⁵⁶ Kao primjer navodim sljedeći citat. “The Inhabitants of Bosnia, though fanatical Mussulmen, have quarrels with their Pacha respecting the privileges which his troops arrogate to themselves: their minds are not alien from the desire of a sort of independence similar to that enjoyed by the Servians.” *The Times* (prenosi jedno privatno pismo objavljeno u žurnalu *The Journales Des Debats*), *The Times*, April 20, 1821, 2. Vidi i *The Times*, February 16, 1877, 3.

⁵⁷ “...the Turks continued to oppress and ill-terat the Christians, and he (Prince Dolgoruki) was speedily convinced that the Hatti Houmayoun of 1856 was a dead letter in both provinces.” *The Times*, May 23, 1860, 10.

va, pustošenja, barbarizma, okrutnog ugnjetavanja, strašnih zločina i drugih akata nasilja prema svećenicima i drugim hrišćanima od strane bosanskih muslimana, čak prema ženama i djeci, često su objašnjavani vjerskim fanatizmom islamiziranog domaćeg stanovništva.⁵⁸ Gradio se narativ da su hrišćani ugnjetavani upravo zbog toga što su hrišćani.⁵⁹ Nasilništvo motivirano vjerskim fanatizmom mjestimično je spojeno s ekonomskim interesima zemljoposjednika.⁶⁰ Takvo se nasilje najčešće pripisivalo begovima s primjerima tiranije koja je, kako su navodili, dio njihovog karaktera.⁶¹

⁵⁸ Navodim primjere. "Another corps of Turks (from Bosnia), consisting of seven hundred men, had, however, penetrated to Shabatz, of which they had made themselves, and massacred great of inhabitants." *The Times* (prenosi vijesti iz Beča), February 10, 1806, 3. "We learn that insurrection makes great progress in Bosnia. In many districts there are bloody scenes between Christians and the Turks." *The Times*, August 9, 1806, 2. "The Duke of Ragusa has demanded of the Pascha of Bosnia a sum of 40,000 ducats, or an equivalent in cattle, as an indemnification for the ravages committed by the Turks under his jurisdiction." *The Times* (prenosi pisanje francuskih novina), June 27, 1810, 3. "The engagement took place on the eminence of a village, called Ostriviza, which was then in flames, and where the Turks had committed the most atrocious cruelties." *The Times*, September 18, 1804, 3. "Serious disturbances have taken place at Belina, in Bosnia. The Christians there having built a church, the Turks pull it down, and committed other excesses. They also attempted to murder the bishop." *The Manchester Guardian*, September 11, 1844, 8. "It is a notorious fact that the Bosnian Turks are arrant tyrants..." "The consul for Bosnia and Herzegovina said that the Christians of those provinces cherished the greatest hatred of the Bosniak Mussulmans, on account of the long oppression they had suffered at their hands." *The Morning Post*, May 30, 1863, 2. Među brojnim sličnim primjerima vidi i *The Times*, November 17, 1856, 9; *The Morning Post*, March 17, 1863, 3; *The Times*, March 18, 1878, 5; *The Times*, May 18, 1876, 11. Susrećemo se i s mišljenjem da su muslimani bili spremni istrijebiti hrišćane: "...the Turks, they know (Christians, E. R.) from past experience, would most foully oppress and exterminate them." *The Daily News*, April 1, 1863, 4.

⁵⁹ "It is thought that the Turks oppress the Christians, and oppress them because they are Christians..." *The Morning Post*, July 11, 1876, 11.

⁶⁰ *The Morning Chronicle*, December 15, 1846, 4. "The Lords – or as they are here called, 'beys' ... keep about their ruined castles armed hands, with whose assistance they cruelly oppress their serfs, or rayahs..." *The Manchester Guardian*, August 30, 1875, 6. "...and in such Provinces as Herzegovina the Mahomedan landlords oppreece the peasantry as flangratly as ever." *The Times*, October 5, 1875, 7.

⁶¹ "...discontent of the Rayahs is great, and there will assuredly be a general outbreak in the spring if the Turkish Government does not put a stop to the tyranny of the Begs or

Pored toga, prenošena su i mišljenja da su bosanski muslimani napola divljaci,⁶² što bi ih iz ugla glavne teme ovog članka unaprijed isključivalo iz (evropske) civilizacije.

Posebno negativno su bosanski muslimani opisivani u toku ustanka 1875–78. godine, nekada uredničkim opservacijama, a nekada prenošenjem ustaničkih memoranduma ili drugih provjerenih ili neprovjerenih vijesti s ustaničkog područja. Često se u tom periodu ponavljaju narativi o bosanskim muslimanima, pored njihovog fanatizma,⁶³ kao ugnjetavačima (hrišćana), nazadnim, okrutnim krvožednim barbarima nespremnim za progres i poštivanje civilizacijskih vrijednosti.⁶⁴ Iako se ustaničko i njima blisko viđenje uzroka ustanka i dešavanja tokom ustanka nije uvijek komentiralo, a bilo je i takvih tekstova, činjenica da su u novinama dominirali antimuslimanski narativi s ustaničkog područja učvršćivalo je percepciju o sistematskom ugnjetavanju hrišćana u Bosni kao glavnom uzroku ustanka i pravednosti borbe ustanika protiv osmanske vlasti i domaćih muslimana. Samim tim su osmanska vlast i oni koji su je podržavali, a upravo oni su ponekada prikazivani kao glavni zulumčari, bili predstavljeni u negativnom svjetlu. Korištenje osuđujućih pojmova u tim tekstovima, kao što su turska tiranija, barbarizam, progoni, nasilje i ugnjetavanje, gradilo je snažne negativne slike karaktera domaćih muslimana. Oni su u tim tekstovima

feudal lords. The stubbornness of the latter may appear somewhat strange to a persons living in the west, but the inhabitants of this part of the world know their character well, and assert that they will not yield unless literally forced to do so.” *The Times*, November 1, 1858, 8.

⁶² “The Turks of Bosnia, who are half savages, have long been accustomed to make incursions from time to time into Austrian territory to pillage.” *The Morning Post* (prenosi vijest iz Trsta), April 26, 1910, 2.

⁶³ *The Manchester Guardian*, February 29, 1877, 6.

⁶⁴ “Bosnia, Servia, and Montenegro ... The Slav lands have no flourishing havens lying open to the destroying hand of the barbarian and the renegade.” *The Daily News*, November 30, 1877, 3. “Were three and a half millions of Mahometans in Europe to oppress, as they had done for four or five hundred years, thirteen and a half millions of Christian people?” *The Manchester Guardian*, September 6, 1876, 8. Slično i u *The Morning Post*, October 8, 1875, 5.

ljudi slabog karaktera: tirani, barbari, progonitelji, nasilnici, ugnjetavači.⁶⁵ Za dokazivanje teze o neciviliziranom bosanskomuslimanskom barbarinu posebno su se koristili nepotvrđeni navodi o ubijanju hrišćanskih ustanika u Bosni najstrašnijim načinom, nabijanjem na kolac.⁶⁶ U negativnim opisima “Turaka” uopće, pa i bosanskih muslimana, prednjačio je *The Daily News*,⁶⁷ koji se nije ustručavao objavljivati manje pouzdane, pa i potpuno

⁶⁵ U jednom uredničkom osvrtu u *The Timesu* iz decembra 1875. godine, posvećenom ustanku u Hercegovini, navedeni su brojni primjeri nasilja nad hrišćanima, koji su pripisani domaćim slavenskim muslimanima (“što je natjeralo hrišćane da pravdu traže s oružjem u rukama”). “All these acts of violence were committed by the Slavic Mussulmans without the authorities showing the least intention to proveed the guilty.” *The Times*, December 15, 1875, 4. “One gang of these ruttians, numbering about 100, ... robber bands of these fanatics have been making inroads into Christian villages whose inhabitants had not fled the country.” *The Manchester Guardian*, February 28, 1877, 6. “There is no lull in Bosnia, whence the barbarians have been driven, but where men stand in arms that they may for one year sow thair fields without the Turks reaping their fruits.” (Pismo Edwarda A. Freemana uredniku *The Timesa*), *The Times*, April 10, 1877, 10. “...to see how such mere barbarians as those poor Bosnians and Herzegovinians really are, whether Christians or Mussulmans...” *The Times*, November 30, 1875, 6. Pripisivanje gore spomenutih karakteristika bosanskohercegovačkim muslimanima (tirani, barbari, progonitelji, nasilnici, ugnjetavači, nabijači na kolac), među brojnim primjerima, vidi i u: *The Manchester Guardian*, August 13, 1875, 6; *The Daily News*, June 10, 1876, 4; *The Morning Post*, July 18, 1876, 4; *The Daily News*, September 9, 1876, 2; *The Daily News*, April 10, 1877, 3; *The Morning Post*, April 16, 1877, 4; *The Manchester Guardian*, April 27, 1877, 6; *The Times*, September 13, 1876, 8; *The Times*, August 26, 1878, 10. Barbarski karakter je, pored muslimana, pripisivan i nemuslimanskom slavenskom stanovništvu Balkana. Na primjer, *The Times* piše: “Bugari, Bosanci i drugi Slaveni u Osmanskom carstvu nisu Italijani ni Grci, već su to ljudi duboko ogrezli u barbarizam.” Od *The Timesovog* dopisnika iz Pere. *The Times*, November 30, 1875, 6.

⁶⁶ S obzirom na to da sam narativ o nabijanju na kolac hrišćana u Bosni detaljno predstavio i raspravio u svojoj knjizi *Bosnian Horrors* (E. Radušić, *Bosnian Horrors*), ovdje se time neću posebno baviti. Navodim samo jedan citat iz *The Timesa*: “In fact, any Bosnian Christian found with arms in his hands was, and is now, exposed to this treatment.” *The Times*, September 28, 1876, 8.

⁶⁷ Kao primjer vidjeti *The Daily News*, July 11, 1876, 4; *The Daily News*, August 12, 1876, 2; *The Daily News*, August 24, 1876, 2. Razlike u građenju slike o akterima bosanskog ustanka u ideološki različitim reprezentativnim novinama (*The Timesu*, *Pall Mallu* i *The Daily Newsu*) vidi u mojoj knjizi *Bosnian Horrors*. E. Radušić, *Bosnian Horrors*, 54-79; 91-94, 133-145.

neprovjerene informacije, kako bi se dokazala neodrživost zvanične britanske politike i osramotila konzervativna britanska vlada koja podržava barbarske Turke. *The Daily News* nije bio usamljen u takvom odnosu prema akterima bosanskohercegovačkog ustanka i istočne krize, već su ga slijedile i druge, manje ili više utjecajne novine. Od takvih glasila naglašenim monoperspektivnim pristupom se posebno isticao *Northern Echo*.⁶⁸ Teze o okrutnom muslimanskom nasilju nad hrišćanima u Bosni također je prihvaćao i promovirao *The Manchester Guardian*.⁶⁹

Pored ovih čestih negativnih portretiranja bosanskohercegovačkih muslimana, bilo je i pozitivnih narativa, koji su isticali njihovu bolju stranu, navodeći upravo suprotne karakteristike od onih nehumanih osobina koje su isticane od strane “turkomrzaca od zanata”, prije ustanka 1875–1878. godine,⁷⁰ ali i u toku ovog događaja praćenog okrutnim nasiljem. U ovim mnogo manje brojnim narativima, posebno u ustaničkom razdoblju, istican je suživot hrišćana i muslimana, a ovi potonji nisu opisivani najne-ljudskijim osobinama, već dobijaju ljudske, civilizirane oblike. Navodim jedan zanimljiv primjer. Povremeni dopisnik *The Timesa* iz Sarajeva, izvještavajući o dešavanjima u Bosni 1876. godine, prenio je atmosferu iz jednog bosanskog hana. On piše: “Ako se nađete, na primjer, u hanu ili gostionici, koju drže kršćani, ispunjenu muslimanima, nećete primijetiti bilo kakvu uvredu koja se upućuje domaćinu, njegovoj ženi ili kćerima. ... Okružen muslimanima ja sam tu jeo i spavao, i dok se na jednoj strani vatre peklo cijelo jagnje, a s druge strane uvijek spremala svježa kahva, jedan muzikant iz moje pratnje je uz tamburicu pjevao bošnjačke pjesme koje su s jednakim interesom slušali i hrišćani i muslimani.”⁷¹ Drugi odabrani pri-

⁶⁸ Prvi tekst o dešavanjima u Bugarskoj u ovim novinama objavljen je 24. juna 1876. godine pod naslovom “Muslimanska zvjerstva u Bugarskoj”. *Northern Echo*, June 24, 1876, 3.

⁶⁹ *The Manchester Guardian*, May 14, 1877, 8.

⁷⁰ “The Mahomedan, in many points, is more consistent than the Christian. He is naturally humane...” *The Morning Post*, May 19, 1854, 5.

⁷¹ “One finds oneself, for instance, in a khan, or inn, kept by Christians, and filled with Moslems, without observing any insult being offered either to the host, his wife, or daughters. Had there been anything of the sort, I could not have failed, I think, to observe it, for I occupied no separate chamber. ... In the midst of the Moslems I ate and slept, and

mjer pokazuje ne samo mnogo pozitivniju sliku bosanskohercegovačkih muslimana i muslimansko-hrišćanskih odnosa u Bosni od one dominantne već i kritizira *a priori* negativne stereotipne narative. Osvrt na putopis *Reminiscences of Bosnia* objavljen u listu *The Pall Mall Gazette*, kao i sâm putopis, dali su drugačije mišljenje o bosanskohercegovačkim muslimanima. Nepotpisani autor osvrta istakao je da mnogi putopisci, “turkomrci od zanata” (“fanatical Slav-lovers and professional Turk-haters”), opisujući Turke, vide samo loše, a da iskustvo engleske guvernante Miss S. L. B. govori suprotno – svjedoči i o dobroti bosanskohercegovačkih muslimana i hrišćana, pored loših stvari koje je spomenuta gospođa primijetila tokom boravka u njihovoj zemlji. Autor osvrta je dodao snažnu poruku: spomenuti putopis svjedoči da je (bosanski) Turčin čovjek, ako nije brat.⁷² Bilo je autora tekstova koji su “u odbrani” bosanskohercegovačkih muslimana veću krivicu prebacivali na bosanskohercegovačke kršćane, ističući da oni čine gore nasilje nad muslimanskim stanovništvom nego muslimani nad njima. Iako bi se takvi tekstovi mogli označiti više komparativnim i multiperspektivnim, oni u konačnici nisu uspjeli skinuti ljagu s muslimana, već su je samo širili i na druge grupe bosanskohercegovačkog stanovništva. U tom duhu je i pismo uredniku *The Timesa* poslao H. M. J. (*Kapetan Henry M. Jones*), kasniji službenik britanskog vicekonzula u Bosni (1858–1859). Jones u dugačkom pismu ističe da je pisanje austroslavenskih novina o okrutnostima (“cruelties”) muslimana (smrzavanje kršćana do smrti, ubistvo katoličkog biskupa) više rezultat imaginacije dopisnika nego stvarnosti i da je riječ o tekstovima s političkom namjerom. S druge strane, kako

while a sheep was being roasted whole on one side of the fire, and ever fresh coffee being prepared on the other side, a minstrel of my party accompanied himself on a native guitar while he sang Bosniak songs that seemed to be listened to with equal interests by Christian and Mahomedan alike.” *The Times*, October 12, 1876, 8. Zanimljiva su i sljedeća mišljenja: “In a better state of things Bosnia might become a most opulent region ... Mr. Spencer bears testimony to the kindness and hospitality evinced by the natives, qualities in which they resemble their Servian neighbours.” *The Morning Chronicle*, November 1, 1852, 3. “The Begs and Sipahis – who, like the Rayahs, are of Servian origin are full of vigour and martial fire, as the inhabitants of the military frontier, but too well know.” *The Times*, November 1, 1858, 8.

⁷² *The Pall Mall Gazette*, April 7, 1877, 12.

je tvrdio, okrutna ubistva muslimana od strane kršćana na hercegovačkoj granici ostala su bez reakcije slavenske štampe koja je, prema njegovom mišljenju, smatrala da patnje muslimana nisu velika šteta.⁷³

Zaključak – Orientalizam britanskih novina spram bosanskih muslimana

U Saidovom razumijevanju suštine orijentalizma taj diskurs se definira kao bavljenje Orijentom – “bavljenje koje će se ogledati u tome što će se o njemu davati izjave, odobravati određena shvatanja, što će se on opisivati, o njemu podučavati, što će se on uređivati, što će se njime vladati: ukratko, orijentalizam se tu shvata kao zapadni stil dominacije, restrukturiranja i posedovanja vlasti nad Orijentom.”⁷⁴

Nakon analize brojnih napisa koji su tretirali Bosnu i Hercegovinu, bosansko pitanje i bosanskohercegovačke muslimane, može se zaključiti da se narativi o svim na početku rada spomenutim pitanjima uklapaju u konture obuhvaćene ovom Saidovom definicijom. Postoji određeni šablon po kojem se opisuju bosanskohercegovački muslimani 19. stoljeća. Njihovo porijeklo ih čini donekle specifičnim u odnosu na “prave” Turke: poseban jezik, slavenska krv, svijest o razlikama u odnosu na prave Turke, ali isključivo onda kada je riječ o razlikama na relaciji između ove dvije grupe ljudi. Međutim, njihov novi kulturni (pa i identitetski) kod, stvoren višegeneracijskim muslimanskim identitetom i životom u osmanskoj islamskoj državi, kao i dominantnom pozicijom u odnosu na hrišćane Osmanskog carstva, koje su i pored spomenutih razlika u odnosu na prave Turke shvatili kao svoju državu i zaštitnicu islama, stavio je bosanskohercegovačke

⁷³ “...many disgraceful atrocities, worthy of Sepoys, have been committed on the borders of Montenegro by Christians, but the Slavic press, of course, overlooks all these, thinking that as Mussulmans were the sufferers no great harm was done.” To the editor of the Times’ (Bosnia, Turkey, May 1 (1858), *The Times*, May 19, 1858, 9. Sličan je i sljedeći primjer: “The Orthodox Bosniak is, according to them, far more brutal and degraded than his Mahomedan kinsmen.” (Od dopisnika iz Beča), *The Times*, September 28, 1875, 10.

⁷⁴ Edvard Said, *Orijentalizam* (prevela s engleskog Drinka Gojković), II izdanje, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, 11.

muslimane s onu stranu oštre civilizacijske linije razdvajanja. Analizirani tekstovi pokazuju da im te karakteristike također onemogućavaju da prihvate život u nekoj hrišćanskoj državi, što je pojačano sviješću da bi kao manjina u takvim državnim okvirima bili izloženi velikim rizicima diskriminacije pa i fizičkog nestanka. Spremni su da se bore do kraja protiv promjena koje bi išle u ovom pravcu. Poneki analitičari naglašavaju da ih na ovakav stav prisiljava iskustvo odnosa novonastajućih kršćanskih balkanskih država spram slavenskih muslimana, ali i opći kurs evropskog političkog mišljenja koji je smatrao sramotnim da na nekim evropskim obalama vladaju (i žive?) muslimani i koji je formirao i propagirao zahtjev za dokidanje muslimanske vlasti na tim prostorima i progon muslimana iz Evrope. Istina, bilo je i narativa koji su, polazeći s pozicije civilizacijske nadmoći hrišćanstva i istinitosti hrišćanskog razumijevanja Božije objave, uvjeravali englesku javnost da će se bosanski muslimani odreći islama čim budu odvojeni od stranih muslimanskih vladara.⁷⁵ Ističe se spremnost njihove elite da zarad očuvanja društvenih pozicija prihvate vjeru “svojih predaka”.⁷⁶ A bilo je i drugačijih narativa koji rekonvertiranje bosanskih muslimana i brisanje njihovog islamskog vjerskog i kulturnog koda ne vide kao mogućnost⁷⁷ bez nasilne promjene političke vlasti u zemlji. Time se,

⁷⁵ Muslimanski seljak “would become the partisan of any Government that would relieve him from oppression.” (Od dopisnika iz Pariza), *The Times*, April 3, 1861, 10.

⁷⁶ Plastični su sljedeći primjeri: “...and this transformation, if it ever comes to pass, is likely to go hand in hand with another (bosanski muslimani i hrišćani, E. R.), of which our correspondent already finds remarkable presage – the re-conversion on a great scale of the begs to the religion of their fathers. ‘Come Swabian, come Moscovite’, said one of them the other day. ‘I do not care what happens. I have got my old rolls and patents of nobility given my forefathers by our Christian kings, and I shall be a beg still.’” *The Manchester Guardian*, December 5, 1877, 5. Toj tezi je posebno bio privržen specijalni dopisnik *The Manchester Guardian* iz Dubrovnika: “I have already introduced your readers to a district once Bosnian and Mahometan, but which coming under Austrian rule has re-accepted Christianity. We seem now on the eve of witnessing such a re-conversion on a large scale in Bosnia...” (Od dopisnika iz Dubrovnika), *The Manchester Guardian*, December 5, 1877, 6. Vidi takav njegov stav i u *The Manchester Guardian*, March 10, 1877, 7.

⁷⁷ *The Times*, August 1, 1876, 4.

u Saidovom definiranju orijentalizma, otvarao prostor za restrukturiranje i vladanje – u bosanskohercegovačkom slučaju za austrougarsku okupaciju.

Rijetko isticanje humanosti bosanskohercegovačkih muslimana i muslimana Osmanskog carstva, primjećivano više kod običnih muslimana nego kod moćnog socijalnog sloja „aga i begova“, općenito se teško takmičilo s dominirajućom negativnom slikom koju su uramljivali brojniji tamnim bojama podvučeni narativi.

U percepciji porijekla i identiteta bosanskohercegovačkih muslimana i njihovih identitetskih i karakternih obilježja ne vide se velike razlike u diskursima novina različitog idejnog i političkog profila. U tom smislu ipak su nešto drugačije novine *The Pall Mall Gazette*, koje odaju utisak opreznijeg, otvorenijeg i multiperspektivnijeg glasila, posebno kada se tematizira spremnost bosanskohercegovačkih muslimana na okrutno barbarsko nasilje. No, ni diskurs *The Pall Mall* se značajno ne odmiče od stereotipnog naglašeno negativnog stava prema bosanskohercegovačkim muslimanima, iako on više od drugih pokazuje da je i “Turčin“ čovjek i da je za osudu nasilje i nad muslimanima. *The Pall Mall* je samo, posmatrano na konceptualnoj ravni, orijentalistički diskurs dopunio balkanizmom, sve u duhu podrške ovih novina konzervativnoj britanskoj istočnoj politici koja je rusofobiju stavljala ispred turkofobije.

ARE BOSNIAN MUSLIMS TURKS? PERCEPTIONS OF 19TH CENTURY BOSNIAN MUSLIMS IN BRITISH NEWSPAPER DISCOURSE

Summary

The paper analyzes the perception of Bosnian Muslims' origin and dominant identity (as well as belonging) in the newspapers that shaped public discourse in Great Britain in the 19th century, especially in its second half. The focus is on the perception of the identity of Muslims in Ottoman Bosnia in relation to "all Turks" (as well as ethnic Turks), on the one hand, and with regard to the Christian population of Bosnia and Herzegovina on the other. In this regard, it was questioned whether Bosnian Muslims were presented as a monolithic social group, the ruling caste – according to the stereotypical model of social structures in European Turkey that all Turks were spahis, agas, and beys while peasants/tenants were only Christians – or was Bosnian Muslim community represented as a structured community made up of both upper and lower socio-economic strata. An attempt was also made to answer the question, as far as possible, of how the British newspaper discourse portrayed the attitude of Bosnian Muslims towards the modern values of 19th-century European humanism (respect for life, freedom, equality). A possible narrative of non-acceptance of these values by Bosnian Muslims would put that population group on the negative side of the insurmountable dividing line between civilization and barbarism. Indirectly, the article also offers an answer to whether humanism in 19th-century Britain reached a universal level or remained limited to only those that the British considered their own to some extent (Christians of European Turkey).

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Muslims, Christians, Ottoman Empire, Great Britain, British press

Izvori i literatura

Izvori

The Daily News, 1846–1878.

Northern Echo, 1876–1877.

The Manchester Guardian, 1821–1878.

The Morning Chronicle, 1846, 1847, 1852

The Morning Post, 1800–1878.

The Pall Mall Gazette, 1865–1878.

The Times, 1800–1878.

Literatura

Eldem, Edhem, “The Ottoman Empire and Orientalism: An Awkward Relationship” u: *After Orientalism: Critical Perspectives on Western Agency and Eastern Re-appropriations*, eds. J. C. Vatin, F. Pouillon, Brill, Leiden, 2011, 89-102.

Gladstone, William Ewart, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, Lovell, Adam, Wesson and Company, New York – Montreal, 1876.

Grandits, Hannes, *The End of Ottoman Rule in Bosnia. Conflicting Agencies and Imperial Appropriations*, Routledge, London, 2021.

Hadžić, Osman Nuri, “Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta!”, *Behar*, I, Sarajevo, 1900, 44-46.

Karić, Enes, “Islamski reformistički pokret kod Bošnjaka“ u: *Islam u Bosni i Hercegovini i Njemačkoj*, urednici Enes Karić, Helmut Wiesmann, Hansjörg Schmid, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo, 2008, 9-76.

Long, Kaylene Ann Gebert, *A Rhetorical Analysis of the 1876 Bulgarian Atrocities Agitation in England: A Study of Victorian Argument*, (PHD), Indiana University, 1980.

Millman, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875–1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979.

Politicians, Diplomacy and War in Modern British History, ed. Keith Robbins, The Hambledon Press, London – Rio Grande, 1994.

Radušić, Edin, “Bosnian horrors”: antiturski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875–1878, *Studije za historiju BiH*, knj. 5, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2019.

- Radušić, Edin, “Bošnjački identitet u 19. stoljeću (značaj percipiranja slavenskog evropskog identiteta Bošnjaka muslimana za njihov opstanak u 19. stoljeću)”, *Bošnjačka pismohrana*, br. 34–35, sv. 11, Zagreb, 2012, 153-164.
- Taylor, Philip M., *Munition of the Mind. A history of propaganda from the ancient world to the present day*, Manchester University Press, Third Edition, Manchester – New York, 2003.
- Rodogno, Davide, *Against Massacre, Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914. The Emergence of a European Concept and International Practice*, Princeton University Press, Princeton – Oxford, 2012.
- Said, Edvard, *Orijentalizam*, prevela s engleskog Drinka Gojković, II izdanje, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
- Steele, David, “Three British Prime Ministers and the Survival of the Ottoman Empire, 1855–1902”, *Middle Eastern Studies*, 50(1), 2014, 43-60.
- Yavuz, M. Hakan; Erdagöz, Hakan, “The Tragedy of the Ottomans: Muslims in the Balkans and Armenians in Anatolia”, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 39(3), 2019, 273-281.